

REFERENCES

- Abramov, 1889 – Abramov Ya. V. Chto sdelalo zemstvo y chto ono delaet (obzor deiatelnosti ruskoego zemstva) [What the zemstvo has done and what it is doing (overview of the activities of the Russian zemstvo)]. SPb. : Typ. hazety «Novosty», 1889. 288 s. [in Russian].
- Askerova, 2011 – Askerova L. S. Chernihiv u XIX st. – na pochatku XX st.: formuvannia miskoho seredovyshecha [Chernihiv in the XIX century - in the early twentieth century: the formation of the urban environment]. Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. istor. nauk. Chernihiv, 2011. 198 s. [in Ukrainian]
- Vakhterov, 1896 – Vakhterov V. P. Vneshkolnoe obrazovanye naroda. Selskye byblyoteky. Knyzhnye sklady. Voskresnye shkoly y povtorytelnye klassy [Extracurricular education. Rural libraries. Bookstores. Sunday schools and repetitive classes]. M. : Typ. Tov-va Y. D. Сытуна, 1896. 378 s. [in Russian].
- Veselovskiy, 1912 – Veselovskiy B. B. K voprosu o vyrabotke normalnoi sety selskykh byblyotek-chyтален. Trudy Pervogo Vserossiyskogo syezda po byblyotechnomu delu [On the question of developing a normal network of rural reading libraries. Proceedings of the First All-Russian Congress on Librarianship]. SPb., 1912. Ch. 2. 126 s. [in Russian].
- Huz, 2011 – Huz A. M. Rozvytok bibliotечної spravy zemskymy ustanovamy na terytorii Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Development of library affairs by zemstvo institutions on the territory of Ukraine in the second half of the XIX - beginning of the XX century] // *Hileia: naukovyi chasopys : zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 2011. Vyp. 50. S. 63-66 [in Ukrainian].
- Efremov, 1919 – Efremov S. Pamiati I. L. Shraga [In memory of I. L. Shraga] // *Nashe mynule*. 1919. № 1-2. S. 123-124 [in Ukrainian].
- Zakharova, 2002 – Zakharova I. V. Rol zemstv u rozvytku narodnoi osvity (1864–1917) [The role of zemstvos in the development of public education (1864 - 1917)]. Avtoreferat dys. ... kand. istor. nauk. K., 2002. S. 14 [in Ukrainian].
- Zemskiy sbornyk, 1902 - Zemskiy sbornyk Chernyhovskoi hubernyy [Zemsky collection of the Chernihiv province]. Chernyhov: Typ. Huberskoho zemstva, 1902. 256 s. [in Russian].
- Narodnye byblyoteky, 1911 - Narodnye byblyoteky v Kharkovskoi hubernyy [Public libraries in the Kharkiv province]. Byblyotekar. 1911. Vyp. 2. S. 93-94 [in Russian].
- Nikitin, 2014 – Nikitin Yu. O. Vnesok orhaniv miskoho samovriaduvannia Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii u rozbudovu bibliotечної spravy u druhii polovyni XIX st. [The contribution of the municipal authorities of Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the development of the library business in the second half of the XIX century.] // *Siverianskyi litopys*. Chernihiv. 2014. № 6 (120). S. 25-32 [in Ukrainian].
- Onyshchenko, 2005 – Onyshchenko O. Bibliotечna sprava v Ukraini naprykintsi XIX – u 10-kh rokakh XX st.: stan i osnovni napriamky rozvytku [Library business in Ukraine at the end of the XIX - in the 10s of the XX century: state and main directions of development] // *Bibliotечnyi visnyk*. № 2. S. 3-13 [in Ukrainian].
- Russkaia shkola, 1906 - Russkaia shkola [Russian school]. 1906. № 2. S.24-26 [in Russian].
- Fomya, 2014 – Fomya A. A. Stanovlenye hosudarstvennoi polityky v oblasti byblyotechnoho dela [Formation of the state policy in the field of library business]. № 5 (48). S. 84-87 [in Russian].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325600

УДК (94) (477.7) «18»

Олександр ТРИГУБ,
orcid.org/0000-0003-0610-1702
доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики
Чорноморського національного
університету імені Петра Могили
(Україна, Миколаїв)
alextrigub@ukr.net

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ

У 19 ст. (ДО РЕФОРМИ 1884 РОКУ)

Простежено становлення та розвиток церковнопарафіяльної освіти у Херсонській єпархії у період від 1820-х років до реформи 1884 р. Автором виділено три якісно різних періоди в історії церковнопарафіяльних шкіл, які відповідають загальноімперському розвитку цієї освітньої інституції: 1820-30-ті – 1850-ті; 1859-1884 і 1884-1917 роки.

Перший період характеризувався спробами уряду визначити місце та роль духовенства у поширенні початкової освіти серед народу, першими, але невпевненими кроками, які скеровували освітянську діяльність православного священства у цій царині.

Другий період більш визначений і відзначений чіткими цільовими установками духовній владі у напрямку створення початкових навчальних закладів найпростішого типу, які б несли вогонь православного просвітництва у народні маси.

Третій період, який ми свідомо опустили у цьому дослідженні по причині його масштабу та потреби окремого дослідницького фокусу в самостійній публікації, характеризувався чіткими державними кроками у напрямку формування мережі початкових навчальних закладів під синодальним керівництвом і за широкої матеріальної підтримки світської влади.

Ключові слова: *освіта, православна церква, Херсонська єпархія, церковнопарафіяльні школи, духовенство, Південь України, 19 століття.*

Oleksandr TRYHUB,

orcid.org/0000-0003-0610-1702

*Doctor of History, Professor of International Relations
and Foreign Policy Department*

*Petro Mohyla Black Sea National University
(Ukraine, Mykolaiv)
alextrigub@ukr.net*

CHURCH-PAROCIAL SCHOOLS OF THE KHERSON EPARCHY IN THE 19TH CENTURY (BEFORE THE REFORM OF 1884)

The formation and development of church-parochial education in the Kherson eparchy from the 1820s to the reform of 1884 is traced. The author identified three qualitatively different periods in the history of church-parochial schools, which correspond to the general imperial development of this educational institution: 1820/30s – 1850s; 1859-1884 and 1884-1917.

The first period was characterized by government's attempts to determine the place and role of the clergy in the dissemination of primary education among the people, the first hesitant steps that directed the educational activities of the Orthodox priesthood in this field. At this time, a small network of educational institutions was formed on the territory of the Kherson eparchy, which at its greatest boom (1848) numbered 68 schools, where 2,601 children were studying. So, parish schools opened and functioned, but they did not have a significant impact on the overall picture of public education during this period.

The second period is defined more clearly and is marked by specific target settings of the spiritual authorities in the direction of creating primary educational institutions of the simplest type, which would carry the spark of Orthodox education to the masses. In a short period of time (1859-1864) a network of parish schools was created in the Kherson eparchy, which reached its peak in 1863-64, reaching 494 schools with 12,128 pupils. Compared to other Ukrainian eparchies, the Kherson eparchy, at the peak of popularity of church parish schools in the mid-1860s, was the leader in Southern Ukraine, ahead of its southern Ukrainian neighbours – Ekaterinoslav and Tavrian eparchies, but significantly inferior to the Central-Ukrainian and the Northern Left Bank eparchies.

Official statistics indicate the stable development of church-parochial education within the Kherson eparchy during the 1860s. In the early 1870s, church-parochial education was replaced by rapid stagnation and loss of leading positions in the dissemination of primary public education. In our opinion, this was facilitated by two key factors (not counting secondary ones, of which there are more) – financing and competition.

The first factor (financial) is related to the fact that from the very beginning church-parochial schools were oriented towards the 'sacred duty' of the clergy in the educational field. The clergy were required to teach for free and in free time, using their own premises and purchasing textbooks and manuals at their own expense. This approach to the issue, combined with the low interest in school on the part of the peasantry, only repelled the conscious clergy from educational work.

The second factor (competition) is explained by the emergence in the second half of the 1860s of worthy competitors in the field of primary education – zemstvos, public institutions and private initiative. With the beginning of the rapid development of secular primary educational institutions, church-parochial schools began to rapidly lose their positions.

The third period, which we deliberately omitted in this study due to its scale and the need for a separate research focus for independent publication, was characterized by clear state steps to form a network of primary educational institutions under Synodal leadership and with broad material support from secular authorities.

Keywords: education, Orthodox Church, Kherson Eparchy, church-parochial schools, clergy, South of Ukraine, 19th century.

Постановка проблеми. Одним із головних напрямків діяльності православного духовенства було надання початкової освіти дітям (та й дорослим) різних верств суспільства. У часи панування радянської системи ставлення до парафіяльної освіти було майже винятково негативним. Вона обвинувачувалася в обмеженості, вкрай низькому рівні знань, що надавалися учням, неефективності, «релігійному насильстві над дітьми», «засобі притуплення в масах самосвідомості», «знаряддя пропаганди релігійних ідей» і таке інше (Крупская, 1968; Фуров, 1971; Пономарев, 1967). Але сьогодні, ретельно проаналізувавши матеріали статистичних комітетів про народну освіту й інші джерела, можна впевнено сказати про несправедливе відношення до цієї ділянки освітянської ниви зі сторони радянських агітаторів.

Парафіяльні школи та училища є яскравим прикладом організації доступної освіти при мінімальних фінансових витратах. Окрім того, розуміння позитивних і негативних сторін діяльності означених навчальних закладів дасть можливість урахувати історичний досвід, допоможе дати ідеї для удосконалення сучасної мережі початкової освіти, особливо у сфері питань етичного та культурного виховання у складних і неоднозначних умовах сьогоденного глобалізму та розмивання культурної ідентичності. Досвід церковноприходських шкіл (ЦПШ) є цінним джерелом для розуміння історичних процесів в освіті, впливу релігійних традицій на розвиток суспільства та можливостей інтеграції духовно-моральних цінностей у сучасну педагогічну практику.

Аналіз досліджень. Історія початкової освіти на теренах Російської імперії й, у тому числі, українських губерній, почала викликати інтерес вже у сучасників останньої чверті 19 – початку 20 ст. Оскільки аналіз цієї літератури вже здійснили українські дослідники кінця 20 – першої чверті 21 ст. (див. історіографічні розділи дисертаційних робіт О. Драч, Г. Степаненко, І. Петренко, Г. Яковенко та М. Янчука (Драч, 2001; Степаненко, 2002; Петренко, 2005; Яковенко, 2005; Янчук, 2018)), то зосередимося на дослідженнях, де увага була звернена на предметне поле нашої розвідки – церковнопарафіяльні школи та початкова освіта Херсонської губернії.

Особливий внесок у вивчення окресленого нами питання зробили представники миколаївської історико-краєзнавчої наукової школи, яку започаткував професор П. Тригуб. У 2000 р. світ побачила дисертаційна робота О. Тригуба, що розкривала ключові віхи історії Херсонської єпархії. У контексті теми автор одним із перших показав загальний поступ церковнопарафіяльних шкіл у Надчорномор'ї [Тригуб, 2000]. На жаль, широкі рамки об'єкту дослідження не дали О. Тригубу детально прослідкувати розвій освітянської діяльності духовенства, а його невеличкі праці у збірниках мають здебільшого тезисний характер (Тригуб, 1998; Тригуб, 1999). Доповнила напрацювання О. Тригуба миколаївська дослідниця О. Федорчук. Вона розкрила роль духовенства в освітній сфері, детально зупинившись і на

розвитку церковнопарафіяльних шкіл на Півдні України (Федорчук, 2002; Федорчук, 2005). Натомість її увага була сконцентрована на розвитку шкіл після реформи 1884 р., а період до цього часу хоча і заслужив окремого параграфу, але розкритий у загальних рисах й окремими штрихами. Подібний характер має і дисертація М. Мінца, де він спробував показати розвиток церковнопарафіяльних шкіл на Півдні України у післяреформений період через призму їхньої ролі у становленні початкової освіти (Мінець, 2007). Окремі штрихи південноукраїнського ракурсу історії церковних шкіл в Україні простежуються і в ґрунтовній монографії українського дослідника В. Перерви (Перерва, 2014).

Створенню узагальненої картини освітньої діяльності духовенства приділила увагу й одеська дослідниця Н. Діанова (Діанова, 2013) Разом з тим, широкі географічні рамки (праця охоплює чотири єпархії від Бессарабії до Дону) не дали можливості детально виокреслити історію ЦПШ саме у Херсонській єпархії, але авторка зуміла внести окремі свіжі мотиви та ввести до наукового обігу деякі раніше невідомі факти. Найбільш ранні моменти становлення парафіяльної освіти на Півдні України досить ґрунтовно розкрив І. Лиман (Лиман, 2004), проаналізувавши законодавче підґрунтя та статистичні дані розвитку парафіяльних училищ до початку Великих реформ.

В останні роки інтерес до історії церковної освіти у південноукраїнському регіоні знову почав зростати. Свідченням цього є поява низки статей, де автори пропонуються власні напрацювання у цій царині (Пивовар, Сердюк, 2019; Артюх, 2023; Діанова, Артюх, 2025). Разом з тим, можна впевнено стверджувати, що до появи ґрунтовної монографічної праці (на кшталт нещодавньої монографії І. Петренко та В. Перерви, що присвячена церковним школам Полтавської єпархії (Перерва, Петренко, 2020)), яка б зосереджувалася на висвітленні історії церковної освіти Херсонської єпархії, будь-які праці необхідно лише вітати та використовувати у науковій і просвітницькій роботі.

Мета статті. Виходячи з окресленої автором актуальності та стану наукової розробки теми, прагнемо виокреслити основні тенденції становлення та розвитку початкової народної освіти, яка формувалася та курувалася православним духовенством, одним із базових елементів якої були парафіяльні училища та церковнопарафіяльні школи, використовуючи за основу процеси, що відбувалися на теренах Херсонської єпархії до реформи церковнопарафіяльних шкіл 1884 р. Зазначені хронологічні рамки пояснюються також і недостатньою увагою до цього періоду зі сторони дослідників, які зосереджені на більш багатому на документальний матеріал періоду 1884-1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Найбільш популярним навчальним закладом у Російській імперії 19 ст., і на теренах Херсонської губернії зокрема, були церковнопарафіяльні школи, які беруть свій початок від парафіяльних училищ, що були створені «Статутом навчальних закладів, що підлягають університетам» (часто пакет законів, що створював університети й

університетські навчальні округи називають «шкільною реформою»), який було затверджено 5 листопада 1804 р. (Высочайше утвержденный Устав, 1804).

У відповідності до прийнятого законодавчого акту, у підпорядкуванні університетів (у межах університетського округу⁶) створювалися три типа світських навчальних закладів: гімназії, повітові та парафіяльні училища. Останні створювалися у населених пунктах у межах однієї, або двох, парафій (у відповідності до кількості парафіян). У державних селах училище підпорядковувалося парафіяльному священнику й одному з шанованих мешканців; у поміщицьких підпадали у повну залежність від волі поміщика. В училищах повинно було викладатися читання, письмо, короткий катехізис зі священною історією, церковний спів (для тих, хто бажає та здатний), чотири дії арифметики та загальні відомості з географії (Высочайше утвержденный Устав, 1804: 640-642). Викладанням займалися безкоштовно священнослужителі за участі причетників. На практиці учбова програма обмежувалася викладанням Закону Божого та навчанням грамоті поселенських дітей у сільських школах (Тригуб, 2000: 137).

У фінансовому плані, як бачимо, уряд виділяти якісь кошти на розвиток нижчої освітньої ланки не планував, переклавши увесь тягар на місцеву ініціативу. Відповідно поміщик, який не бачив необхідності в освіченості власних селян, практично не проявляв якоїсь ініціативи у напрямку створення парафіяльних училищ. Таким чином, прогресивний, на перший погляд, документ, виявився порожньою декларацією.

Декларативність Статуту 1804 р. ще більше посилилася її заміною на Статут 1828 р., який посилив становість освіти та відірваність початкової освіти від середньої та вищої. У парафіяльних однокласних училищах викладалися такі предмети: Закон Божий, читання цивільного та церковного друку, письмо та перші 4 правила арифметики. Двокласні парафіяльні училища дозволялося відкривати у посадах і селищах із промисловим населенням. Облаштування й утримання сільських училищ віднесено Статутом 1828 р. повністю до коштів селян і поміщиків, а міських — на рахунок міст. Вводячи в організацію народної освіти небувалу до того часу регламентацію й адміністративні утиски і разом з тим, як і раніше, залишаючи народні училища без будь-якої матеріальної підтримки з боку держави, Статут 1828 р., як вказують автори Енциклопедії Брокгауза та Ефрона, мав неминуче повести за собою значне погіршення справи народної освіти. Деякі поміщики, які мали у своїх селах школи для селян, після видання статуту закрили їх, не бажаючи піддаватися адміністративним утискам. Загалом у селах парафіяльні школи майже зовсім не відкривалися. Міські думи давали гроші на відкриття парафіяльних училищ ще менш охоче, ніж раніше (Фальборк, Чернолуцкий, 1897: 756).

Сказане вище підтверджує і статистика, оприлюднена піонером у вивченні розвитку освіти південноукраїнських земель Ф. Ляліковим у 1848 р.,

⁶ Навчальні заклади тогочасних українських губерній увійшли до Харківського університетського округу.

яка свідчить, що до 1840 р. у межах Херсонській губернії⁷ існувало лише десяток парафіяльних училищ у наступних населених пунктах: Овідіюполі (1813), Григоріюполі (1816), Дубоссарах (1821), 5 училищ в Одесі (1834-1838), Бериславі (1839) та Бобринці (1841) (Ляликов, 1848: 333). Мала кількість учнів приводила до того, що окремі парафіяльні навчальні заклади через певний час закривалися. Так, у Миколаєві у 1822-23 рр. було відкрито парафіяльну школу, але вже у 1831 р. її було ліквідовано. Подібна історія трапилася і в Єлисаветграді й Ольвіюполі, де школи також було закрито на початку 1830-х років (Перерва, 2014: 38).

При цьому усі вони підпорядковувалися Міністерству народної освіти, адже згідно офіційної статистики Св. Синоду, у його підпорядкуванні (тобто у підпорядкуванні Комісії духовних училищ) у 1836 р. на теренах обширної Катеринославської єпархії, яка простягалася від Дону до Дністра, було усього 9 навчальних закладів: семінарія, 4 повітових і 4 парафіяльних училища, де навчалось 912 осіб (171 семінарист, 375 учнів повітових училищ і 366 – у парафіяльних) (Извлечение из Отчета, 1837: 137, 146-147). Тут необхідно уточнити, що синодальні парафіяльні училища не були тотожні міністерським і відповідно до закону 1808 р. призначалися для надання початкової освіти винятково дітям православного духовенства (Извлечение из Отчета, 1837: 56). Таким чином говорити про те, що парафіяльні училища зразка 1804 р. були продуктом церковної загальної початкової освіти, на наш погляд, не варто. Тут варто погодитися із В. Перервою, який вірно відзначив: «Заводячи систему державного шкільництва під назвою «парафіяльні училища», державна влада сподівалася на підтримку православного духовенства, як освіченої верстви населення» (Перерва, 2014: 32).

У 1830-х роках відірваність Російської православної церкви (РПЦ) і духовенства від справи «просвіти» (саме так, а не «освіти», бо Церква бачила роль священника ширше, ніж роль звичайного вчителя початкової школи) почали помічати і синодальні управлінці. Наслідком їхніх міркувань стала низка указів Св. Синоду (31 липня, 24 серпня, 3 вересня та 29 жовтня) 1836 р., які затвердили та поширили «Правила відносно початкової освіти поселянських дітей» («Правила касательно первоначального обучения поселянских детей») згідно з якими «обов'язком першочергового навчання поселянських дітей відноситься до обов'язків парафіяльного духовенства, яке цим засобом і ситуацією повинно скористатися для виконання свого беззаперечного обов'язку наставляти дітей у вірі та благочесті» (Гаврилов, 1895: 91-92; Правила, 1865: 1-3).

При цьому останній варіант цього указу від 29 вересня мав гриф секретності і мав на меті не лише освітню складову, а й, як вірно відзначає В. Перерва, місіонерську, «вимагаючи від духовенства засновувати організовані ЦПШ як знаряддя місіонерської боротьби з інославною, зокрема, старообрядцями» [Перерва, 2014: 45]. Зокрема Правила рекомендували: «п. 8.

⁷ У 1837 р. Катеринославсько-Херсонська єпархія була роз'єднана, при цьому до Херсонської єпархії з центром в Одесі увійшли території Херсонської та Таврійської губерній. У 1859 р. Таврійська губернія була відокремлена й утворила самостійну єпархія з центром у Сімферополі.

Почати навчання можна з дітей православних, щоб за ними залучити й розкольників;... п. 10. Учитель повинен приділяти особливу увагу, щоб не бентежачи дітей розкольників і не дратуючи батьків їх жорстокими докорами проти розколу, навіювати їм повагу до православної Церкви і до її вчення» (Правила, 1865: 2-3).

Імпульсом для появи такого юридичного документу стала доповідь міністра внутрішніх справ імператору Ніколаю I, в якій вказувалося на небезпеку зростання сектантства в імперії. Цар наказав Св. Синоду відкрити ЦПШ, де б і навчали дітей істинам православ'я. Відповідний синодальний указ був виданий під грифом «Совершенно секретно» (такі грифи в той час мали не тільки державні документи) і розісланий всім єпархіальним архієреям, які мали «заохочувати здібних і благонадійних з парафіяльного духовенства заводити початкове навчання поселянських дітей у заражених розколом парафіях для ослаблення розколу, а в інших для запобігання розколу та наставляння у дусі православ'я». Тобто, як зазначає український історик В. Перерва, «спричинило указ не прагнення дати освіту дітям підданих, а значно вужча і конкретніша мета - боротьба з розколом» (Перерва, 2014: 45).

27 березня 1841 р. цей «почесний обов'язок» духовенства був закріплений і в оновленому «Статуті духовних консисторій», де зазначалося: «Єпархіальному начальству ставиться за обов'язок сприяти та заохочувати парафіяльне духовенство до заснування та підтримки при церквах училищ, у простому вигляді та прилаштованих до народного побуту, для навчання дітей поселян читанню, письму, молитвам і основам катехізису» (Правила, 1865: 4). Саме з цих розпорядчих документів кінця 1830-х – початку 1840-х років можна говорити про початок становлення церковнопарафіяльної освіти у тому вигляді, як вона була організована у другий половині 19 ст. – 1917 рр.

На перший погляд здавалося б, що ці потуги синодального керівництва повинні були вагомо вплинути на просвітницьку роль духовенства саме Херсонсько-Таврійської єпархії, на просторах якої з другої половини 18 ст. утворилися десятки населених пунктів заселених розкольниками різних толків і навіть існував Корсунський старообрядницький монастир, який лише в середині 19 ст. позбувся старообрядницької специфіки. Натомість саме у південноукраїнських єпархіях справа розбудови церковнопарафіяльної освіти просувалася досить повільно. Архієпископ Херсонський і Таврійський Гавриїл (Розанов) сповістив Св. Синод про намір відкрити на перший раз до десятка шкіл, зокрема, в Ананьєві, Гвоздівці Ананьївського повіту, селах Велика Олександрівка, Маріїнське та Станіслав Херсонського повіту й інших, де представники духовенства «можуть займати вчительські посади». В. Перерва при цьому зазначає, що відповідно до звіту за 1843 р. «таких рідкісних населених пунктів на всю Херсонську єпархію виявилось поки тільки 7», де навчалось усього 145 учнів (Перерва, 2014: 51-53).

Не дивлячись на досить скромні результати та низьку ініціативність південноукраїнського духовенства, все ж таки кількість навчальних закладів дещо збільшилася. Так, на 1848 р. при монастирях і церквах Херсонсько-Таврійської єпархії нараховувалося 68 училищ, де навчалось 2 525 хлопців і

74 дівчини і на 1853 р. у кількості училищ цей показник не змінився (36 училищ у Херсонській губернії із 1 161 учнем (1 050 хлопців і 111 дівчат) і 32 – Таврійській із 1 424 учнями (1 365 хлопців і 59 дівчат) (Лиман, 2004: 157-159; Федорчук, 2005: 35), що свідчить про незначний інтерес до церковнопарафіяльної освіти як з боку єпархіального керівництва та пересічного духовенства, так і зі сторони населення (кількість учнів зменшилася на 14 осіб). Як зазначив І. Лиман: «У 1849 р. архієпископ Інокентій не міг похвалитись не те що збільшенням кількості училищ у 32 рази, як це було у сусідній Кишинівській єпархії (при 10 училищах у 1841 р. через 4 роки вона вже мала 322), але навіть збільшенням на 70-90%, як це було в єпархіях Тульській і Кавказькій» (Лиман, 2004: 157). Отже, парафіяльні школи відкривалися та функціонували, проте істотного впливу на загальну картину народної освіти вони у цей період не здійснювали.

Розподілення навчальних закладів, як зазначав згаданий І. Лиман, по території єпархії було нерівномірним, хоча на теренах Херсонської губернії розподіл серед округів поселень був більш рівномірним – в Херсонському та Тираспольському округах діяло по 6, в Ананьївському – 5 училищ. Із 36 училищ Херсонської губернії в казенних селищах трьох згаданих вище округів знаходилось 17, у селищах поміщицьких – 4, у болгарських колоніях – 7, в адміралтейських селищах – 2.

Загальна ситуація із чисельністю учнів в училищах губерній, що входили до складу єпархії (у межах Херсонської губернії), виглядала наступним чином: контингент від 3 до 10 учнів був у 2 училищах; від 11 до 20 – у 16; від 21 до 30 – у 7; від 31 до 40 – у 2; від 41 до 50 – відсутні; від 51 до 60 – в 1; від 61 до 70 – у 2; від 71 до 80 – у 4; від 81 до 90 – відсутні; від 91 до 100 – у 2 (Лиман, 2004: 158).

Таким чином, говорити про бурхливий розвій церковнопарафіяльної освіти у Херсонській єпархії у 1840-50-х роках однозначно не варто. Дослідник історії народної освіти Російської імперії М. Чехов відзначав, що до кінця 1850-х років ці школи припинили своє існування, про що свідчив той факт, що наприкінці 1850-х років духовенство, яке знову прийнялося за відкриття шкіл, говорило і писало про них, як про щось нове. У 1858 р. в одному зі звітів одного з губернаторів було згадано про те, що деякі священники навчають вдома грамоті селянських дітей. Імператор Александр II відзначив це місце і, вказавши на втішність цього явища та бажаність наслідування йому, просив звернути на це увагу єпархіальних архієреїв. Резолюція закінчувалася словами: «Прошу щомісяця доносити мені про хід цієї справи». Про цю резолюцію було доведено негайно до відома Св. Синоду. Синод, у свою чергу, повідомив про це всіх єпархіальних архієреїв, а ті через благочинних прямо наказали місцевому духовенству приступити до відкриття шкіл і щомісяця доносити про кількість шкіл, учителів та учнів у них (Чехов, 1912: 93). Так було покладено початок другому етапу в історії церковнопарафіяльної освіти (кінець 1850-х – 1884 рр.).

На початку 1860-х рр. кількість церковнопарафіяльних шкіл стала невпинно зростати. За даними Св. Синоду у 1860 р. (перший рік, коли до синодального звіту було додано відомості про церковнопарафіяльні школи) в

Херсонській єпархії «при церквах і монастирях» існувало усього 8 шкіл, де навчалось 314 дітей (185 хлопців і 129 дівчат). Це був катастрофічно найменший показник серед українських єпархій, адже у Київській єпархії діяло вже 885 шкіл, Чернігівській – 764, Подільській – 1 263, Катеринославській – 83, Полтавській – 15, Волинській – 1 955, а у Харківській і Таврійській шкіл не було взагалі (Извлечение из Отчета, 1862: 88-89) (причини таких диспропорцій розкрив у своїй монографії В. Перерва (див.: Перерва, 2014: 68-75)). На кінець 1861 р. в Херсонській єпархії вже налічувалося 286 шкіл, в яких навчався 4 731 хлопчик і 551 дівчинка [Извлечение из Отчета, 1864: 88; Ведомость о школах, 1862: 26], і на 1 квітня 1862 р. того ж року їх загальна кількість становила вже 402 школи, в яких навчалось 8 098 хлопчиків і 684 дівчини (Распоряжения, 1862: 79).

На 1 січня 1863 р. в Херсонській єпархії вже налічувалося 457 шкіл, де навчалось 9 263 хлопчика та 890 дівчат. Усі школи були відкриті священниками, які, у більшості випадків, і проводили заняття за участі причетників, а в деяких школах для вчительської праці залучалися і наймані особи [Извлечение из отчетов, 1862: 118]. У 1863 р. динаміка зростання сповільнюється, адже протягом року було відкрито лише 37 нових шкіл (загальна кількість сягнула 494, що стало піковим показником у другому періоді розвитку церковнопарафіяльної школи у Херсонській єпархії), де навчалось 11 062 хлопчики та 1 066 дівчат (Извлечение из епархиального отчета, 1864: 93) (загальну динаміку розвитку церковнопарафіяльних шкіл другого періоду – 1860-1884 рр., див. на діаграмі 1 та в табл. 1).

Як відзначає звіт Херсонської єпархії за 1862 р.: «Немало складнощів вельми важливих зустрічає сільське духовенство на цьому шляху своєї діяльності. Не говорячи вже про винагороду за працю (священники і причетники працюють безоплатно), нестача приміщень для церковних шкіл, нестача навчальних посібників і бідність поселенців, особливо звільнених із кріпосницької залежності (багато колишніх поміщицьких селян не посилають дітей до школи, оскільки у зимовий час їх немає у що одіти й обути, адже саме в цей час переважно відбувається навчання у сільських церковних школах)... До того ж самі селяни ще не усвідомили потреби у навчанні...» (Извлечение из отчетов, 1862: 118-119).

Значному зростанню церковнопарафіяльних шкіл насамперед сприяла політика церковної влади щодо поширення грамотності серед населення: «Свята справа поширювати грамотність серед простого народу, судячи з новизни цієї справи і по зазначеному досвіду, приймається добре. Діячі є і готові працювати. Бажано, щоб панове поміщики та сільська влада сприяли зі свого боку сільському духовенству: бажано, щоб вони переконували селян посилати дітей до школи; допомагали у відведенні приміщень для шкіл і постачанні їх необхідними речами; не брали дітей у навчальний час зі шкіл на роботи» (Ведомость о школах, 1862: 27), а також початок великих буржуазних реформ, ключовою з яких була відміна кріпосного права, що надало змогу більшій кількості селянських дітей отримувати знання.

Якщо порівнювати з іншими українськими єпархіями, то Херсонська на піку популярності ЦПШ у середині 1860-х років була лідером у Південній Україні, випереджаючи південноукраїнських сусідів – Катеринославщину та Таврію, але значно поступалася центральноукраїнським єпархіям і Північному Лівобережжю: Волинська (2 151), Київська (1 349), Подільська (1 164), Чернігівська (848), Полтавська (592), Херсонська (441), Катеринославська (325), Харківська (295), Таврійська (90) (Извлечение из Всеподданейшего отчета, 1867: 94-95).

Разом з тим у 1864 р. були затверджені «Положення про парафіяльні попечительства і про церковнопарафіяльні школи», яким на парафіяльне духовенство був покладений обов'язок навчати селянських дітей грамоті. Спочатку цар вимагав подавати щомісячні відомості про хід відкриття початкових шкіл та їхньої діяльності, потім такі відомості стали доставлятися йому двічі на рік. Ця вимога покликана була підштовхнути організацію подібних навчальних закладів (Тригуб, 2000: 138).

Школи єпархії підпорядковувалися єпархіальній раді та її повітовим відділенням, членами яких були священнослужителі храмів, директори гімназій, училищ, опікуни – шановані люди, почесні громадяни і т.д. Єпархіальне керівництво організувало навчально-виховний процес, слідкувало за рівнем знань школярів, матеріальним становищем школи та вчителів, навчальними програмами і т.ін.

Таблиця 1. Кількість церковнопарафіяльних шкіл Херсонської єпархії та учнів у них у 1860-1884 рр.

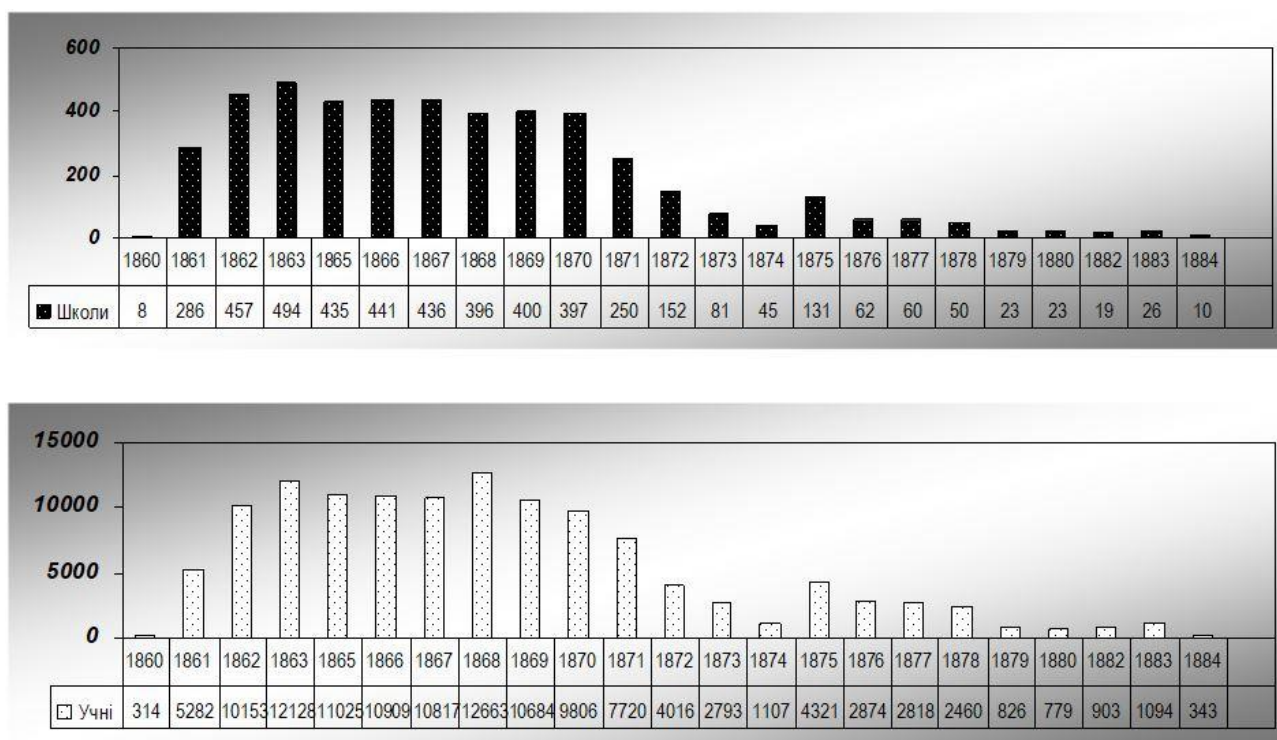
рік	кількість шкіл	загальна кількість учнів	хлопців	дівчат
1860	8	314	185	129
1861	286	5 282	4 731	551
1862	457	10 153	9 263	890
1863	494	12 128	11 062	1 066
1864	-	-	-	-
1865	435	11 025	10 297	728
1866	441	10 909	10 124	785
1867	436	10 817	9 971	846
1868	396	12 663	9 502	786
1869	400	10 684	9 901	783
1870	397	9 806	9 118	688
1871	250	7 720	7 060	660
1872	152	4 016	3 660	356
1873	81	2 793	2 554	239
1874	45	1 107	1 004	103
1875	131	4 321	4 099	222
1876	62	2 874	2 690	184
1877	60	2 818	2 640	178
1878	50	2 460	2 300	160
1879	23	826	764	62

1880	23	779	700	79
1881	-	-	-	-
1882	19	903	802	101
1883	26	1 094	965	129
1884	10	343	-	-

(Джерело: Звіти Св. Синоду за 1860-1861, 1866-1884 рр., матеріали Херсонських єпархіальних відомостей за 1862-1865, 1897 рр.)

Прим.: У звіті С. Синоду від 1884 р. вказано, що прочерк означає, що відомості не доставлені. Тобто у 1881 і 1884 р. С. Синод не отримав відомостей від Херсонської консисторії про кількість шкіл та учнів. Відомості за 1884 р. взято із матеріалів Херсонських єпархіальних відомостей за 1897 р.

Діаграма 1. Динаміка розвитку церковнопарафіяльної освіти у Херсонській губернії (1860-1884 рр.)

Як свідчить таблиця 1 і діаграма 1, стабільний розвиток церковнопарафіяльної освіти протягом 1860-х років у межах Херсонської єпархії, на початку 1870-х років змінюється стрімкою стагнацією та втратою передових позицій у поширенні початкової народної освіти. Що ж призвело ЦПШ до такого швидкого «вимирання»? На нашу думку, цьому сприяло два ключових фактори (не враховуючи вторинних, яких більше) – фінансування та конкуренція.

Фінансовий фактор. З самого початку церковнопарафіяльні школи орієнтувалися на «священний обов'язок» духовенства у галузі просвітництва. Священство зобов'язували вчителювати безкоштовно й у вільний час, використовуючи при цьому власні помешкання та купуючи за власний кошт підручники та посібники. Така постановка питання, поєднуючись із низькою

зацікавленістю до школи зі сторони селянства, лише відштовхувала свідоме духовенство від освітянської праці (саме цим пояснюється масова фіктивність відкриття ЦПШ, про яку писали усі дослідники з 19 ст., цитуючи обер-прокурора Д.А. Толстого⁸ про 400 церковнопарафіяльних шкіл Катеринославської єпархії, які «існували тільки у звітах, на папері» (Фальборк, Чарнолусский, 1897: 759)). Реформа 1884 р. врахувала даний фактор і за широкої державної фінансової підтримки ЦПШ розквітли з новою силою.

Конкуренція. Міністерство народної освіти та лобісти світської освіти протягом усього 19 ст. намагалися протистояти православному засиллю у сфері початкової освіти. У результаті 14 липня 1864 р. було затверджено «Положення про початкові народні училища», яким було урізноманітнено відомчу підпорядкованість початкових навчальних закладів і, таким чином, дало поштовх до створення цими відомствами нових шкіл. Цим вікном можливостей скористалися земства, які створювалися згідно «Положення про губернські та повітові земські установи» (1864), громадські установи та приватні особи. Як тільки маховик участі останніх у сфері створення навчальних закладів набув обертів, церковнопарафіяльні школи почали стрімко втрачати свої позиції.

До кінця 1870-х років з'ясувалося, що духовенство не використовувало надане йому право і «широкий простір у справі спостереження за моральним впливом школи». До 1884 р. їх кількість в Херсонській єпархії зменшилася до мізерної – 10 шкіл з 343 учнями (Отчет, 1897: 255). Як вже зазначалося вище, це було пов'язане, насамперед, з розгортанням діяльності земств і збільшенням мережі народних училищ. Земська школа могла успішно конкурувати з церковнопарафіяльними та державними початковими школами тому, що земства самі організовували підготовку вчителів початкової школи й оплачували (хоча й у мінімальних розмірах) їхню працю. Це полегшувало витрати сільських громад на утримання шкіл, бо витрати земств у середньому становили 53%, а сільських громад – 26,3%, і тому останні охоче погоджувалися на відкриття земських, ніж церковнопарафіяльних шкіл (Гавриш, 1999: 11). Але саме та обставина, що у земську школу йшли вчителі-подвижники, ентузіасти, що несли із собою певний елемент демократизму у вихованні та навчанні дітей, викликало занепокоєння влади як світської, так і церковної. Їхній натиск на світську школу особливо підсилювався з 1870-х років.

У цих умовах Комітет Міністрів «висловив одностайне переконання, що духовно-моральний розвиток народу, який складав наріжний камінь усього державного ладу, не може бути досягнутий без надання духовенству переважної участі в завідуванні народними школами» [Эвенчик, 1969: 275]. Реалізацію цієї загальної директиви взяв на себе призначений обер-прокурором К.П. Победоносцев. 22 березня 1881 р. він писав царю Олександрові III: «...у народній початковій освіті Міністерству народної освіти необхідно шукати головної опори у духовенстві та церкві» (цит. за: Клибанов, 1989: 366).

У цьому дусі були розроблені «Правила про церковнопарафіяльні

⁸ Цікавим є те, що Д.А. Толстой, будучи обер-прокурором, з 1866 р. ще й суміщав цю посадою з керівництвом Міністерством народної освіти.

школи», прийняті 13 червня 1884 р., в яких підкреслювалося, що «школи ці мають на меті затверджувати у народі православне вчення віри та моральності християнської й надати початкові корисні знання». Олександр III у своїй резолюції при затвердженні правил писав: «Сподіваюся, що парафіяльне духовенство виявиться гідним свого високого покликання у цій важливій справі» (цит. за: Клибанов, 1989: 366). Так розпочався третій, найбільш масовий і впливовий, період в історії церковнопарафіяльної освіти.

Висновки. Протягом 19 ст. церковнопарафіяльні школи шукали своє місце у системі початкової освіти. У цьому процесі можна виділити три чітких періоди, що характеризувалися злетами та падіннями у розвитку ЦПШ: 1820-30-ті – 1850-ті; 1859-1884 і 1884-1917 роки. *Перший період* характеризувався спробами уряду визначити місце та роль духовенства у поширенні початкової освіти серед народу, першими, але невпевненими кроками, які скеровували освітянську діяльність православного священства у цій царині. *Другий період* більш визначений і відзначений чіткими цільовими установками духовній владі у напрямку створення початкових навчальних закладів найпростішого типу, які б несли вогонь православного просвітництва у народні маси. *Третій період*, який ми свідомо опустили у цьому дослідженні по причині його масштабу та потреби окремого дослідницького фокусу в самостійній публікації, характеризувався чіткими державними кроками у напрямку формування мережі початкових навчальних закладів під синодальним керівництвом і за широкої матеріальної підтримки світської влади.

Не дивлячись на певну аморфність церковнопарафіяльної освіти у перші два періоди, вказані навчальні заклади відіграли свою позитивну роль у поширенні елементарних знань серед селянського люду південноукраїнського регіону. При цьому, якщо у перший період цей вплив був у край незначним, то у другий період ЦПШ охопили досить значний прошарок сільських дітей. Як для того часу, то вони зробили значний внесок у ліквідацію неписьменності та поширення православної культури. Проте їхня обмежена освітня програма та релігійна спрямованість швидко поступилися місцем світським школам, які стали основою освітньої системи після реформ 1860-70-х років. Втрата авторитету ЦПШ у цей період пов'язана, на нашу думку, з двома ключовими факторами (не враховуючи вторинних, яких більше) – відсутності фінансування церковнопарафіяльних шкіл і конкуренцією зі швидко зростаючою кількістю світських навчальних закладів.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Артюх, 2023 – Артюх І. Розвиток початкової церковної освіти в Херсонській губернії в другій половині ХІХ ст. // *Чорноморська минушина*. 2023. Вип. 18. С. 69-76.
Ведомость о школах, 1862 – Ведомость о школах, заведенных при церквах Херсонской епархии, для обучения детей прихожан // *Херсонские епархиальные ведомости*. 1862. № 2 (15 января). С. 13-27.

- Высочайше утвержденный Устав, 1804 – Высочайше утвержденный Устав учебных заведений, подведомых Университетам, 5 ноября 1804 г., № 21.501 // *Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое*. Т. 28. Санкт-Петербург, 1830. С. 626-647.
- Гаврилов, 1895 – Гаврилов А. Страница из истории церковно-приходской школы // *Христианское чтение*. 1895. № 7-8. С. 91-113.
- Гавриш, 1999 – Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: автореф... к.і.н. Харків, 1999. 19 с.
- Діанова, Артюх, 2025 – Діанова Н., Артюх І. Формування мережі закладів духовної та церковної освіти в Одесі у ХІХ ст. // *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 1. С. 99-107.
- Діанова, 2013 – Діанова Н.М. Науково-просвітницька діяльність вищого православного духовенства Південної України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): дис... д.і.н.: 07.00.01. Одеса, 2013. 569 с.
- Драч, 2001 – Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Харків, 2001. 280 с.
- Извлечение из Отчета, 1837 – Извлечение из Отчета по Ведомству духовных дел православного вероисповедания за 1836 год. Санкт-Петербург: Типография Святейшего Правительствующего Синода, 1837. 175 с.
- Извлечение из Отчета, 1862 – Извлечение из Отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год. Санкт-Петербург: В Синодальной типографии, 1862. 142 с.
- Извлечение из отчетов, 1862 – Извлечение из отчетов епархиального начальства за 1862 год // *Херсонские епархиальные ведомости*. 1863. № 10 (15 мая). С. 115-121.
- Извлечение из епархиального отчета, 1864 – Извлечение из епархиального отчета за 1863 год // *Херсонские епархиальные ведомости*. 1864. № 11 (1 июня). С. 91-94.
- Извлечение из Отчета, 1864 – Извлечение из Отчета по ведомству православного исповедания за 1861 год. Санкт-Петербург: В Синодальной типографии, 1864. 140 с.
- Извлечение из Всеподданейшего отчета, 1867 – Извлечение из Всеподданейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Д. Толстаго по ведомству православного исповедания за 1866 год. Санкт-Петербург: В Синодальной типографии, 1867. 127 с.
- Клибанов, 1989 – Клибанов А.И. (ред.). Русское православие: вехи истории. Москва: Политиздат, 1989. 719 с.
- Крупская, 1968 – Крупская Н.К. О светской школе // *Деятели Октября о религии и церкви*. Москва: Издательство «Мысль», 1968. С. 114-121.
- Лиман, 2004 – Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. 400 с.
- Ляликов, 1848 – Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае // *Записки Одесского общества истории и древностей (Одесса)*. 1848. Т. 2. С. 330-356.
- Мінц, 2007 – Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861-1917 рр.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Миколаїв, 2007. 256 с.
- Отчет, 1897 – Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1895/6 учебный год // *Прибавления к «Херсонским епархиальным ведомостям»*. 1897. № 9 (1 мая). С. 245-257.
- Перерва, Петренко, 2020 – Перерва В., Петренко І. Церковні школи Полтавської єпархії (губернії) (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2020. 692 с.
- Перерва, 2014 – Перерва В.С. Церковні школи в Україні (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.): забутий світ. Т. 1: Загальна частина. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2014. 576 с.
- Петренко, 2005 – Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884-1917 рр.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Київ, 2005. 256 с.
- Пивовар, Сердюк, 2019 – Пивовар А.В., Сердюк В.А. До історії церковно-приходських шкіл на території краю: повіті Херсонський, Єлисаветградський та Олександрійський // *Ігульський степ: збірник*. 2019. Вип. ІV. С. 15-84.
- Пономарев, 1967 – Пономарев Б.Н. (ред.). История СССР с древнейших времен до наших дней. Т. 7. Москва: Издательство «Наука», 1967. С. 289-290.
- Правила, 1865 – Правила о церковно-приходских училищах православного духовного ведомства. Санкт-Петербург: В Синодальной типографии, 1865. 38 с.
- Распоряжения, 1862 – Распоряжения епархиального начальства // *Херсонские епархиальные ведомости*. 1862. № 8 (15 апреля). С. 79.
- Степаненко, 2002 – Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Київ, 2002. 225 с.
- Тригуб, 1998 – Тригуб О.П. Церква та народна освіта Херсонської губернії на початку ХХ ст. (1900-1917 рр.) // *Питання культури Півдня України. Наукові записки МФ КНУКІМ з проблем культурології*. Миколаїв, 1998. С. 37-39.
- Тригуб, 1999 – Тригуб О.П. Церковна початкова освіта Херсонської губернії у другій половині ХІХ століття // *Матеріали науково-практичної конференції на тему: «Розвиток освіти і культури України в ХVІІІ-ХІХ ст.»* (Глухів, 22-23 листопада 1999 року). Глухів, 1999. С. 7-9.
- Тригуб, 2000 – Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): дис... к. і. н.: 07.00.01. Миколаїв, 2000. 242 с.

- Фальборк, Чарнолуцкий, 1897 – Фальборк Г., Чарнолуцкий В. Начальное народное образование // *Энциклопедический словарь А.Ф. Брокгауза, И.А. Ефрона*. Т. 20А. Санкт-Петербург: Типолитография И.А. Ефрона, 1897. С. 728-770.
- Федорчук, 2002 – Федорчук О.О. Церковно-приходські школи Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст. // *Наукові праці МДГУ ім. П. Могили*. 2002. Вип. 4: Історичні науки. С. 89-91.
- Федорчук, 2005 – Федорчук О.О. Православ'я в становленні культури Півдня України (кінець XVIII – початок XX століття): дис... к.і.н.: 07.00.01. Миколаїв, 2005. 299 с.
- Фуров, 1971 – Фуров В.Г. Церковно-приходские школы // *Большая советская энциклопедия*. Т. 28. Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1971. С. 539.
- Чехов, 1912 – Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва: Книгоиздательство «Польза», 1912. 224 с.
- Эвенчик, 1969 – Эвенчик С.Л. Победоносцев и дворянско-крепостническая линия самодержавия в пореформенной России // *Ученые записки МГПИ им. В.И. Ленина*. 1969. № 309. С. 52-338.
- Яковенко, 2005 – Яковенко Г.Г. Церковнопарафіальна освіта в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Харків, 2005. 223 с.
- Янчук, 2018 – Янчук М.М. Учительський корпус церковнопарафіальних шкіл Київської єпархії: формування, якісний склад та практики повсякдення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Умань, 2018. 261 с.

REFERENCES

- Artiukh, 2023 – Artiukh I. Rozvytok pochatkovoї tserkovnoї osvity v Khersonskii hubernii v druhii polovyni XIX st. [The development of primary church education in the Kherson province in the second half of the 19th century] // *Chornomorska mynulyshyna*. 2023. Vyp. 18. S. 69-76 [in Ukrainian].
- Chekhov, 1912 – Chekhov N.V. Narodnoe obrazovanie v Rossii s 60-kh godov XIX veka [Public education in Russia since the 1860s]. Moskva: Knioizdatelstvo «Polza», 1912. 224 s. [in Russian].
- Dianova, 2013 – Dianova N.M. Naukovo-prosvitnytska diialnist vyshchoho pravoslavnoho dukhovenstva Pivdennoi Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Scientific and educational activities of the higher Orthodox clergy of Southern Ukraine (late 18th – early 20th centuries)]: dys... d.i.n.: 07.00.01. Odesa, 2013. 569 s. [in Ukrainian].
- Dianova, Artiukh, 2025 – Dianova N., Artiukh I. Formuvannia merezhi zakladiv dukhovnoї ta tserkovnoї osvity v Odesi u XIX st. [Formation of a network of institutions of spiritual and church education in Odesa in the 19th century.] // *Starozhynosti Lukomoria*. 2025. № 1. S. 99-107 [in Ukrainian].
- Drach, 2001 – Drach O.O. Rozvytok pochatkovoї osvity v Ukraini (1861-1917 rr.) [The development of primary education in Ukraine (1861-1917)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Kharkiv, 2001. 280 s. [in Ukrainian].
- Evenchik, 1969 – Evenchik S.L. Pobedonostsev i dvoriansko-krepostnicheskaya liniya samoderzhaviya v poreformennoi Rossii [Pobedonostsev and the noble-serf line of autocracy in post-reform Russia] // *Uchenye zapiski MHPI im. V.I. Lenina*. 1969. № 309. S. 52-338. [in Russian].
- Falborck, Charnolusskiy, 1897 – Falborck G., Charnolusskiy V. Nachalnoe narodnoe obrazovanie [Primary public education] // *Entsiklopedicheskiy slovar A.F. Brokgauza, I.A. Efrona*. Т. 20А. Sankt-Peterburg: Tipolitografiya I.A. Efrona, 1897. S. 728-770. [in Russian].
- Fedorchuk, 2002 – Fedorchuk O.O. Tserkovno-prikhodski shkoly Mykolaieva v kintsі XIX – na pochatku XX st. [Church-parish schools of Mykolaiv in the late 19th and early 20th centuries] // *Naukovi pratsi MDHU im. P. Mohyly*. 2002. Vyp. 4: Istorychni nauky. S. 89-91. [in Ukrainian].
- Fedorchuk, 2005 – Fedorchuk O.O. Pravoslavia v stanovlenni kultury Pivdnia Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX stolittia) [Orthodoxy in the formation of culture in Southern Ukraine (late 18th – early 20th century)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Mykolaiv, 2005. 299 s. [in Ukrainian].
- Furov, 1971 – Furov V.G. Tserkovno-prikhodskiye shkoly [Church-parish schools] // *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya*. Т. 28. Moskva: Izdatelstvo «Sovetskaya entsiklopediya», 1971. S. 539. [in Russian].
- Gavrilov, 1895 – Gavrilov A. Stranitsa iz istorii tserkovno-prikhodskoi shkoly [A page from the history of the church-parish school] // *Khristianskoe chtenie*. 1895. № 7-8. S. 91-113. [in Russian].
- Havrysh, 1999 – Havrysh R.L. Shkilna diialnist zemskoho samovriaduvannia na Livoberezhnii Ukraini v 1865-1919 rr. [School activities of the zemstvo self-government in Left-Bank Ukraine in 1865-1919]: avtoref... k.i.n. Kharkiv, 1999. 19 s. [in Ukrainian].
- Iz vlechenie iz eparkhialnogo otcheta, 1864 – Iz vlechenie iz eparkhialnogo otcheta za 1863 god [Extract from the eparchial report for 1863] // *Khersonskie eparkhialnyie vedomosti*. 1864. № 11 (1 iyunia). S. 91-94. [in Russian].
- Iz vlechenie iz Otcheta, 1837 – Iz vlechenie iz Otcheta po Vedomstvu dukhovnykh del pravoslavnoho veroispovedaniya za 1836 god [Extract from the Report of the Department of Spiritual Affairs of the Orthodox Faith for 1836]. Sankt-Peterburg: Tipografya Sviatishcho Pravitelstvuiushcheho Sinoda, 1837. 175 s. [in Russian].
- Iz vlechenie iz Otcheta, 1862 – Iz vlechenie iz Otcheta po vedomstvu pravoslavnoho ispovedaniya za 1860 god [Extract from the Report of the Department of Orthodox Confession for 1860]. Sankt-Peterburg: V Sinodalnoi tipografii, 1862. 142 s. [in Russian].

- Iz vlechenie iz Otcheta, 1864 – Iz vlechenie iz Otcheta po vedomstvu pravoslavnoho ispovedaniya za 1861 god [Extract from the Report of the Department of Orthodox Confession for 1861]. Sankt-Peterburg: V Sinodalnoi tipografii, 1864. 140 s. [in Russian].
- Iz vlechenie iz otchetov, 1862 – Iz vlechenie iz otchetov eparkhialnoho nachalstva za 1862 god [Extract from the reports of the eparchial authorities for 1862] // *Khersonskie eparkhialnyie vedomosti*. 1863. № 10 (15 maia). S. 115-121. [in Russian].
- Iz vlechenie iz Vsepoddaneisheho otcheta, 1867 – Iz vlechenie iz Vsepoddaneisheho otcheta ober-prokurora Sviateisheho Sinoda grafa D. Tolstago po vedomstvu pravoslavnoho ispovedaniya za 1866 god [Extract from the Most Submissive Report of the Chief Prosecutor of the Holy Synod Count D. Tolstoy on the Department of the Orthodox Confession for 1866]. Sankt-Peterburg: V Sinodalnoi tipografii, 1867. 127 s. [in Russian].
- Klibanov, 1989 – Klibanov A.I. (red.). Russkoe pravoslaviye: vekhi istorii [Russian Orthodoxy: Milestones in History]. Moskva: Politizdat, 1989. 719 s. [in Russian].
- Krupskaia, 1968 – Krupskaia N.K. O svetskoi shkole [About secular school] // *Deiateli Oktiabria o religii i tserkvi*. Moskva: Izdatelstvo «Mysl», 1968. S. 114-121. [in Russian].
- Lyalikov, 1848 – Lyalikov F. Istoricheskiy i statisticheskiy vzglyad na uspekhi umstvennoho obrazovaniya v Novorossiyskom krae [Historical and statistical view on the achievements of intellectual education in Novorossiya land] // *Zapiski Odesskoho obshchestva istorii i drevnostei (Odessa)*. 1848. T. 2. S. 330-356. [in Russian].
- Lyman, 2004 – Lyman I. Derzhavna tserkva i derzhavna vlada: Pivdenna Ukraina (1775-1861) [State Church and State Power: Southern Ukraine (1775-1861)]. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», 2004. 400 s. [in Ukrainian].
- Mints, 2007 – Mints M.O. Rozvytok pochatkovoï osvity na Pivdni Ukrainy (1861-1917 rr.) [The development of primary education in Southern Ukraine (1861-1917)]: dys... k.i.n.: o7.00.01. Mykolaiv, 2007. 256 s. [in Ukrainian].
- Otchet, 1897 – Otchet o sostoianii tserkovno-prikhodskikh shkol i shkol gramoty Khersonskoi eparkhii za 1895/6 uchebnyi god [Report on the state of Church-parish schools and literacy schools of the Kherson diocese for the 1895/6 academic year] // *Pribavleniya k «Khersonskim eparkhialnym vedomostiam»*. 1897. № 9 (1 maya). S. 245-257. [in Russian].
- Pererva, 2014 – Pererva V.S. Tserkovni shkoly v Ukraini (kinets XVIII – poch. XX st.): zabutyi svit. T. 1: Zahalna chastyna [Church schools in Ukraine (late 18th – early 20th centuries): a forgotten world. Vol. 1: General part]. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskiy, 2014. 576 s. [in Ukrainian].
- Pererva, Petrenko, 2020 – Pererva V., Petrenko I. Tserkovni shkoly Poltavskoi yeparkhii (hubernii) (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Church schools of the Poltava eparchy (governorate) (late 18th – early 20th centuries)]. Bila Tserkva: Vydavets Pshonkivskiy O.V., 2020. 692 s. [in Ukrainian].
- Petrenko, 2005 – Petrenko I.M. Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvitnoi uriadovoi polityky tsarskoi Rosii (1884-1917 rr.) [Church-parish schools of Left-Bank Ukraine in the system of educational government policy of Tsarist Russia (1884-1917)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Kyiv, 2005. 256 s. [in Ukrainian].
- Ponomarev, 1967 – Ponomarev B.N. (red.). Istoriya SSSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney [History of the USSR from ancient times to the present day]. T. 7. Moskva: Izdatelstvo «Nauka», 1967. S. 289-290. [in Russian].
- Pravila, 1865 – Pravila o tserkovno-prikhodskikh uchilishchakh pravoslavnoho dukhovnoho vedomstva [Rules on church-parish schools of the Orthodox spiritual department]. Sankt-Peterburg: V Sinodalnoi tipografii, 1865. 38 s. [in Russian].
- Pyvovar, Serdiuk, 2019 – Pyvovar A.V., Serdiuk V.A. Do istorii tserkovno-prikhodskykh shkil na terytorii kraiu: povity Khersonskiy, Yelysavethradskiy ta Oleksandriiskiy [To the history of church-parish schools in the region: Kherson, Elisavetgrad and Oleksandriya counties] // *Inhulskiy step: zbirnyk*. 2019. Vyp. IV. S. 15-84. [in Ukrainian].
- Rasporiazheniya, 1862 – Rasporiazheniya eparkhialnogo nachalstva [Orders of the Eparchial authorities] // *Khersonskie eparkhialnyie vedomosti*. 1862. № 8 (15 apreliya). S. 79. [in Russian].
- Stepanenko, 2002 – Stepanenko H.V. Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) [Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (19th – early 20th centuries)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Kyiv, 2002. 225 s. [in Ukrainian].
- Trygub, 1998 – Trygub O.P. Tserkva ta narodna osvita Khersonskoi hubernii na pochatku XX st. (1900-1917 rr.) [Church and public education of the Kherson province at early 20th century (1900-1917)] // *Pytannia kultury Pivdnia Ukrainy. Naukovi zapysky MF KNUKIM z problem kulturolohii*. Mykolaiv, 1998. S. 37-39. [in Ukrainian].
- Trygub, 1999 – Trygub O.P. Tserkovna pochatkova osvita Khersonskoi hubernii u druii polovyni XIX stolittia [Church primary education in the Kherson gubernia in the second half of the 19th century] // *Materialy naukovopraktychnoi konferentsii na temu: «Rozvytok osvity i kultury Ukrainy v XVII-XIX st.»* (Hlukhiv, 22-23 lystopada 1999 roku). Hlukhiv, 1999. S. 7-9. [in Ukrainian].
- Trygub, 2000 – Trygub O.P. Istoriia Khersonskoi eparkhii (1775-1918) [History of the Kherson Eparchy (1775-1918)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Mykolaiv, 2000. 242 s. [in Ukrainian].
- Vedomost o shkolakh, 1862 – Vedomost o shkolakh, zavedennykh pri tserkvakh Khersonskoy eparkhii, dlya obucheniya detey prikhozhan [Statement on schools established at churches of the Kherson eparchy for the education of parishioners' children] // *Khersonskie eparkhialnyie vedomosti*. 1862. № 2 (15 yanvaaria). S. 13-27. [in Russian].
- Vysochaishe utverzhdenyi Ustav, 1804 – Vysochaishe utverzhdenyi Ustav uchebnykh zavedeniy, podvedomykh Universitetam, 5 noiabria 1804 g., № 21.501 [The Supremely approved Charter of educational institutions subordinate to the Universities, November 5, 1804, No. 21.501] // *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy. Sobranie pervoe*. T. 28. Sankt-Peterburg, 1830. S. 626-647. [in Russian].

Yakovenko, 2005 – Yakovenko H.H. Tserkovnoparafiialna osvita v Kharkivskii yeparkhii (1799-1917 rr.) [Church-parish education in the Kharkiv eparchy (1799-1917)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Kharkiv, 2005. 223 s. [in Ukrainian].
Yanchuk, 2018 – Yanchuk M.M. Uchytelskyi korpus tserkovnoparafiialnykh shkil Kyivskoi yeparkhii: formuvannia, yakisnyi sklad ta praktyky povsiakdennia (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The teaching staff of church-parish schools of the Kyiv eparchy: formation, qualitative composition and everyday practices (second half of the 19th – early 20th century)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Uman, 2018. 261 s. [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325640

UDC 316.752:305-055.2(477.87)«1945/1991»

Natalia VARODI,
orcid.org/0000-0003-4175-4928
Doctor of Science in History, Associate Professor,
Professor at the Department of History and Social Sciences
Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian Institute
(Ukraine, Berehove, Transcarpathian region)
varadi.natalia@kmf.org.ua

TRANSCARPATHIAN WOMEN IN FAMILY AND SOCIETY DURING THE SOVIET ERA

In the 1930s, during forced rapid industrialization and later during the war, women in the USSR were forced to perform male-dominated tasks, including driving tractors. Behind the mask of emancipation, these campaigns played a significant role in increasing agricultural production and spreading socialist ideology. Women performed difficult, physically demanding tasks that required technical knowledge, often under harsh weather conditions and sometimes even at night, regardless of their health. With the Red Army's arrival in Transcarpathia in autumn 1944, the construction of the Soviet system began, showing no mercy for its victims. This marked one of the most difficult periods for the Hungarian community there. This research aims to analyse the status and role of Transcarpathian women during the Soviet era through the interaction between Soviet gender policies and local cultural traditions, to elucidate how they combined professional activities and family responsibilities, and determine the influence of the region's ethnocultural diversity on female identity formation. The role of Transcarpathian women was influenced by both Soviet policies and the region's unique cultural characteristics. Transcarpathia was incorporated into the Soviet Union. The Soviet government promoted gender equality, encouraging women to participate in education, work, and politics. However, while women worked outside the home, traditional roles of motherhood and homemaking remained strong. Transcarpathian women were integrated into the workforce, working in agriculture, state-run industries, textiles, healthcare, and education. Many participated in collective farming, a significant part of the Soviet economy. Despite this involvement, women were still expected to manage household chores, children, and family members. The USSR provided benefits like maternity leave and daycare, but the double burden of work and family responsibilities persisted. Family structure in Transcarpathia remained relatively traditional. In addition to hard physical work, women were seen as central to maintaining household traditions. The patriarchal structure remained despite Soviet calls for gender equality. The Soviet Union promoted the family as a social institution, encouraging women to marry young and have children. Girls were often expected to follow traditional paths, including early marriage and motherhood. Nevertheless, education was significant, with many women completing secondary and some higher education. Political participation remained limited for most women, though some opportunities existed within the Communist Party. Women were often excluded from the highest levels of power. The Soviet state provided healthcare and social services, which impacted women's lives significantly. Maternity care, healthcare for children, and educational opportunities were benefits, but women still faced work-life balance challenges. Rural women faced different challenges than urban counterparts. Rural women engaged more in agriculture and domestic tasks, while urban women had better access to educational and professional opportunities. However, societal pressure to adhere to traditional gender roles existed everywhere. The legacy of Soviet policies had a lasting impact. While women gained access to education and employment, traditional expectations as wives and mothers persisted, influenced by both Soviet policies and the region's rich cultural heritage.

Keywords: Soviet gender policy, women's equality, female workforce, Women's Council, Socialist competition.

Наталія ВАРОДІ,
orcid.org/0000-0003-4175-4928
заклітований доктор з історії, доцент,
професор кафедри історії та суспільних дисциплін